

FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ORQALI MADANIYATNI IFODALASH: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI “TIL” KOMPONENTLI IBORALAR TAHLILI

G. Ro‘ziqulova¹

Annotatsiya:

Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi “til” komponentli frazeologik birliklarning lingvokulturologik tahlili berilgan. Somatik iboralar orqali madaniy qadriyatlar, ijtimoiy me‘yorlar va milliy o‘ziga xoslikning turli madaniy kontekstlarda ifodalanishi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Frazeologik birliklar, til, madaniyat, lingvokulturologiya, somatik iboralar, Sapir-Whorf gipotezasi, frazeologik tahlil, milliy madaniyat

doi: <https://doi.org/10.2024/a2796q46>

Somatik frazeologizmlar, ya'ni tana a'zolari bilan bog'liq iboralar, lingvokulturologik ahamiyatga ega. Bu iboralar orqali xalqning kundalik tajribasi va madaniy qadriyatlari ifodalanadi. Tana a'zolari, tilning muhim qismi sifatida, insonning jismoniy va ruhiy holatlarini aks ettiradi. Shuningdek, ular insonning atrof-muhit bilan munosabatlarini ham ko'rsatadi. "Til" komponentli somatik iboralar turli xalqlarda har xil semantik jihatlarga ega. Bu iboralar milliy madaniyatning o'ziga xosligini ifodalaydi. Har bir xalqning madaniyati, qadriyatlari va hayotiy tajribasi ana shu kabi frazeologizmlarda aks etadi. Xususan, somatik iboralar insonning kundalik hayotida va nutqida katta rol o'ynaydi. Bu kabi iboralar, milliy madaniyatni lingvistik birliklar orqali ifodalashda yorqin misollardan biridir.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — frazeologik birliklarda madaniy kodlarni ochib berish va ingliz hamda o‘zbek tillaridagi “til” komponentli frazeologizmlarni qiyosiy tahlil qilishdir. Tadqiqotda somatik frazeologik birliklar orqali milliy madaniyatni ifodalashda tilning qanchalik muhim rol o‘ynashi ochib beriladi. Ushbu iboralar xalqning madaniy qadriyatlarini, turmush tarzini va nutq madaniyatini turli madaniy kontekstlarda aks ettiradi. Ushbu tadqiqotning nazariy asosi Sapir-Whorf gipotezasiga tayanadi. Bu gipoteza, tilning inson tafakkuri va dunyoqarashiga ta'sirini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Frazeologik birliklar orqali xalqning dunyoqarashi va madaniyatni ifodalash o'rganiladi. Lingvokulturologiya esa til va madaniyatni bir-biriga bog'langan va o'zaro ta'sir qiluvchi fenomenlar sifatida ko'radi. Ushbu yondashuv somatik frazeologizmlarni tahlil qilishga nazariy asos beradi. Shuningdek, u madaniyatning tilda qanday aks etishini o'rganish imkonini yaratadi.

"Ingliz va o‘zbek tillaridagi “tongue-til” komponentli iboralar madaniyatni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, ingliz tilidagi “hold your tongue” (tilini tiyish) iborasi va o‘zbek tilidagi “tilini tiyib turmoq” iborasi o‘xshash bo‘lsa-da, har bir madaniyatda bu iboralar turli kontekstlarda qo‘llaniladi. Ingliz tilidagi “hold your tongue” iborasi odatda salbiy ohangga ega bo‘lib, bironing o‘rinsiz joyda gapirganini

¹ Ro‘ziqulova Guliruxsor G‘ofur qizi, Samarqand davlat chet tillar instituti doktoranti

to'xtatish ma'nosida ishlatiladi. Bu ibora asosan jiddiy vaziyatlarda, rasmiy yoki nizoli suhbatlarda qo'llanadi. Misol uchun, bu ibora birovni mulohaza qilishga yoki ortiqcha gaplarni to'xtatishga undaydi. Ingliz madaniyatida ko'pincha bunday iboralar ogohlantirish xarakteriga ega bo'lib, gapiruvchining bevosita keskinlikka to'la his-tuyg'ularini aks ettiradi.

O'zbek tilidagi "tilini tiyib turmoq" iborasi esa, ko'proq hurmat va odob me'yorlariga asoslangan. O'zbek madaniyatida gapirish odobi va kattalarga hurmatga katta ahamiyat beriladi. Shuning uchun bu ibora o'zaro hurmat, muloyimlik va ehtiromni ifodalaydi. Bundan tashqari, bu ibora og'irroq suhbatlarda ko'proq katta yoshlilarga hurmat ko'rsatishni ta'kidlab qo'llaniladi. O'zbek madaniyatida odamlar o'z so'zlarini boshqarishda odobga katta e'tibor berishadi, va "tilini tiyib turmoq" iborasi ko'pincha ijtimoiy qoidalarga rioya qilish, jamiyatda to'g'ri muomala qilish bilan bog'liq. Ikkala ibora ham gapirmaslikka chaqiradi, lekin ular turli madaniy me'yor va qadriyatlarni aks ettiradi. Inglizcha ibora ko'proq ogohlantirish xarakteriga ega bo'lsa, o'zbekcha ibora hurmat va odobni ifodalaydi.

Shu bilan birga, o'zbek madaniyatida bu ibora ba'zan o'ta keskin tanbeh berish yoki ogohlantirish ma'nosida ham ishlatiladi. Bu iboralar jamiyatda o'zini tutish, gapirmaslik yoki sabr-toqat kabi madaniy qadriyatlarni ifodalaydi lekin uning madaniy zaminida o'ziga xos ijtimoiy kontekst yotadi. Shu sababli, "til" komponentli frazeologizmlar tahlili orqali ingliz va o'zbek madaniyatidagi xulq-atvor, ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlar haqida ma'lumot olish mumkin.

Frazeologik birliklar tilga xos dunyoqarashni, milliy xarakterni va hayot falsafasini aks ettiruvchi madaniy kodlar bilan bog'liq. Har bir til o'ziga xos iboralari orqali xalqning madaniy qadriyatlarini va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradi. Misol uchun, ingliz tilidagi "silver tongue" iborasi va o'zbek tilidagi "tili shirin" yoki "shirinso'z" frazeologik birliklari semantik jihatdan o'xshashdir. Ikkalasi ham kishining yoqimli va ishontirish qobiliyatiga ega gapiruvchini ifodalaydi. Ammo bu iboralar turli madaniy konnotatsiyalarga ega. Ingliz tilidagi "silver tongue" ko'pincha kishi so'zlari orqali boshqalarga ta'sir o'tkazib, o'z maqsadiga yetishishni bildiradi. Bu ibora manipulyatsiya qilish yoki haddan tashqari so'zlashuvchanlik kabi salbiy ma'noni ham qamrab oladi. Misol uchun, "He's got a silver tongue" iborasi ba'zan yolg'on gapiruvchi yoki so'z bilan o'ynovchi kishini bildirishi mumkin.

O'zbek tilidagi "tili shirin" yoki "shirinso'z" iboralari esa odatda ijobiy konnotatsiyaga ega bo'lib, kishining samimiyatini, yaxshi muloqot qilish qobiliyatini va odobliligini ta'kidlaydi. Bu iboralar kishining jamiyatda hurmat va mehr qozonishini ifodalaydi, bunda salbiy ma'no sezilmaydi. Ikkala madaniy kontekstda ham til bilan bog'liq bu iboralar muhim ijtimoiy va muloqot qadriyatlarini ifodalaydi. Biroq ingliz madaniyatida notiqlik va manipulyatsiya tushunchalari bir-biri bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek madaniyatida so'zlash odobi va samimiyat birlamchi ahamiyatga ega.

"Silver tongue" ingliz tilida odatda kishining ishontirish qobiliyati va notiqlik san'atini ta'kidlaydi, biroq ba'zan bu iborada manipulyatsiya qilish yoki so'z orqali boshqalarga ta'sir o'tkazish kabi salbiy ma'nosi ham bo'lishi mumkin. U ma'lum bir vaziyatda kishi o'z maqsadiga yetishish uchun so'zlaridan mohirona foydalanishini bildiradi. Boshqa tomondan, "tili shirin" yoki "shirinso'z" o'zbek tilida asosan samimiyat, odoblilik va yaxshi muloqot qilish qobiliyatini ifodalaydi. Bu iboralar

kishining odobli va yoqimli gapirishi orqali hurmat va mehr qozonishini bildiradi, bunda salbiy ma'no sezilmaydi.

Har ikkala tilda, ya'ni ingliz va o'zbek tillarida, "til" komponentli frazeologik birliklar madaniy me'yorlar, ijtimoiy xulq va muloqotdagi axloqiy qadriyatlarni aks ettiradi. Bu iboralar jamiyatdagi muloqot qoidalari va nutqning ahamiyatini tushuntiradi. Masalan, ingliz tilidagi "sharp tongue" iborasi keskin va tanqidiy gapiruvchini tasvirlaydi. Bu ibora salbiy konnotatsiyaga ega bo'lib, odatda zararli yoki kinoyali gaplarni bildiradi. Ingliz madaniyatida bu ibora birovning achchiq gaplarini tanqid qilish uchun ishlatiladi. Misol uchun, "He has a sharp tongue" iborasi kimningdir og'zidan chiqqan so'zlar o'tkir, zarar yetkazuvchi ekanini bildiradi.

O'zbek tilida esa "tili o'tkir" iborasi tanqidiy gapiruvchini ifodalaydi, lekin bu iborada ko'proq mantiqiylik va lo'ndalik qadrlanadi. O'zbek madaniyatida "tili o'tkir" bo'lish ba'zan ijobiy baholanishi mumkin, chunki bu ibora tanqidiy fikrlar asosligini bildiradi. Ammo haddan tashqari keskin gapiruvchi shaxsga nisbatan "tili zahar" iborasi ishlatiladi, bu esa og'zaki tanqidning salbiy tomoni sifatida qabul qilinadi. Bu ibora odatda ayollarga nisbatan qo'llanilib, ularning keskin gaplari jamiyat tomonidan qoralangan.

Ikkala madaniy kontekstda ham tanqidiy so'zlash odob-axloq qoidalariga bog'liq. Ingliz tilida bu keskin gaplashish kinoyali va zarar yetkazuvchi sifatida ko'rilsa, o'zbek madaniyatida bu ham mantiqiy tanqid bo'lishi, ham esa haddan tashqari zararli bo'lishi mumkin. Bu kabi iboralarni bir necha turlarga ajratish mumkin. Masalan:

- Sukutni ifodalash:

Hold your tongue, keep your tongue in check, bite your tongue

Tilni tiymoq, tilni tishlamoq

- So'zlash mahorati:

Silver tongue;

Tili Shirin;

- Keskin yoki haqoratli so'zlash:

Sharp tongue, forked tongue;

Tili zahar, tili achchiq, tilidan zahar tomadi; tili besuyak, besuyak til; tilingga kuydurgu chiqqur

- Ko'p yoki ortiqcha gapirish:

Loose tongue, tongue-wagging, have a long tongue

Tiliga erk bermoq, tili bilan yurmoq, tili uzun, tilini uzun qilmoq, tili besh qarish bo'lmoq, tili tinmaydi

- Til bilan bog'liq muammolarni ifodalovchi:

Tongue-tied, cat got your tongue?

Tili chuchuk, tili tutilmoq, tili kelmadi, tili kesiq, tildan qolmoq kabi.

"Til" komponentli somatik frazeologizmlarning madaniy ahamiyati shundaki, bu iboralar xalqning muloqot qilish usullarini, notiqlikni, o'zini tutish me'yorlarini va ijtimoiy qoidalarni aks ettiradi. Masalan, "til" komponentli iboralarning paydo bo'lishi madaniyatning kommunikatsiyaga bo'lgan e'tiboriga bog'liq. Ingliz tilidagi "bite your tongue" iborasi tilni tishlash orqali gapirmaslikni anglatadi, bu esa odamning o'zini tiyish va keraksiz gapni aytmaslik odatini ifodalaydi, masalan, Holden frequently restrains himself from voicing his frustrations, biting his tongue to avoid further conflict or disappointment. J.D. Salinger. "The Catcher in the Rye".

O'zbek tilidagi "tilini tiymoq" iborasi ham shunga o'xshash, lekin u o'zbek madaniyatidagi odob va axloqiy normalarni aks ettiradi: Hoy bola, tilingni tiy! Komila ham hazil bilan javobga hozirlandi-yu, yana tilini tiydi. Oybek. Oltin vodiyan shabadalar. Bu yerda ibora faqat jismoniy harakatni emas, balki jamiyatda qanday xulq-atvor maqbul ekanligini ham ifodalaydi.

Ingliz va o'zbek tillarida frazeologik birliklarning shakllanishi til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikning natijasidir. Har ikki til frazeologiyasining shakllanishida lingvistik tamoyillar va metaforik obrazlar katta ahamiyatga ega. Bu tilning o'ziga xosligini ko'rsatadi va madaniy o'ziga xosliklarni lingvistik vositalar orqali aks ettiradi. Masalan, ingliz tilidagi "sharp tongue" va o'zbek tilidagi "tili o'tkir" iboralari, har ikkisi ham kimningdir tanqidiy, qattiq va ba'zan shafqatsiz gapirishini ifodalaydi. Ikkala ibora ham tanqidiy fikrning kuchini va tinglovchiga ta'sirini ko'rsatadi. Ingliz madaniyatida "sharp tongue" odatda salbiy ohangga ega bo'lib, kimningdir achchiq, kinoyali va zararli tarzda gapirishini bildiradi: "You are a cruel, hardened, selfish wretch!" Heathcliff exclaimed, his sharp tongue cutting through the silence. "I shall never forgive you for what you've done. You deserve no sympathy." E.Brontë. Wuthering Heights. O'zbek madaniyatida esa "tili o'tkir" iborasi tanqidni ifodalasa-da, bunda gaplarning mantiqiyiligi va lo'ndaligi ham katta ahamiyatga ega: Gapingni bilib gapir, hushyorroq muomala qil. Ko'ngli nozik, tili o'tkir – bir so'z bilan umidingni shart kesib qo'yishi mumkin. I.Rahim. Ixlos. Bu iboralarda o'zaro farq shundan iboratki, ingliz tilida ko'proq salbiy baho bilan ishlatiladi, o'zbek tilida esa tanqidiy gapiruvchi shaxs fikrning to'g'riligi va asosli bo'lishi ijobiy qabul qilinishi mumkin. Bu iboraga ko'proq "tili zahar" iborasi ekvivalent bo'lishi mumkin. Bu ibora asosan ko'pincha og'zaki nutqda va adabiyotda ayollarga nisbatan ishlatiladi. Bu ibora keskin, tanqidiy va achchiq gapiradigan insonlarni, asosan ayollarni tasvirlash uchun qo'llaniladi. Bunday ifoda, odatda, odamlarning so'zlari orqali boshqalarga ruhiy zarar yetkazadigan, gaplari bilan keskin ta'sir o'tkazadigan xatti-harakatlarni ifodalaydi. O'zbek madaniyatida, an'anaviy oilaviy va ijtimoiy hayotda, muloyimlik va yumshoq gapirish qadriyatlarini yuqori baholanadi. Shu sababli "tili zahar" iborasi salbiy konnotatsiyaga ega bo'lib, odatda, ayollarning keskin gapirishi madaniy jihatdan yomon qabul qilinadi. Milliy mentalitetni aks ettiruvchi frazeologizmlarning tahlili orqali bu til va madaniyatning o'ziga xos jihatlarni aniqlash mumkin. Har bir xalqning lingvistik obrazlari ularning dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarini ifodalaydi.

Har ikkala tilda ham muqobil varianti yo'q bo'lgan til komponenti bilan bog'liq frazeologizmlar mavjud. Masalan, ingliz tilidagi "speak in tongues" iborasi xristian dinida noma'lum yoki tushunilmaydigan tillarda gapirishni anglatib, bu hodisa glossolaliya (Bibliyadagi muqaddas ruh orqali keltirilgan noma'lum tillarda gapirish hodisasi) sifatida tanilgan. Bu diniy qobiliyat sifatida talqin qilinadi va Bibliyada qayd etilgan (Masalan, Havoriylar Kitobida). Ingliz madaniyatida bu ibora diniy kontekstda ishlatiladi va karizmatik, pentekostal cherkovlarda keng tarqalgan. O'zbek tilida esa unga to'g'ridan-to'g'ri mos keladigan frazeologik birlik mavjud emas, chunki o'zbek madaniyatida, asosan, islom an'analariga asoslangan ibodatlar arab tilida o'qiladi va zikr yoki duo qilish kabi amaliyotlari foydalaniladi. Bu dinlarda noma'lum tillarda gapirish amaliyoti mavjud emas. Shu sababli, ingliz tilidagi "speak in tongues" iborasi diniy qobiliyatni ifodalasa, o'zbek madaniyatida bu kabi ruhiy

holatlar uchramaydi. Bu farq til va madaniyat o'rtasidagi o'ziga xos diniy amaliyotlar va qadriyatlarni ko'rsatadi. Yoki o'zbek tilidagi "tilingga kuydirgi chiqqur" iborasi keng tarqalgan qarg'ish bo'lib, odatda har xil noo'rin yoki yomon gaplarni gapirgan kishiga nisbatan ishlatiladi. Bu ibora o'zbek mentalitetida kimgadir zararli so'zlari uchun jazo bo'lishi kerak degan keskin qarg'ish ma'nosini anglatadi va asosan ayollar nutqida uchraydi. Ingliz tilida bu iboraga to'g'ridan-to'g'ri mos keladigan ekvivalent yo'q, chunki G'arb madaniyatida bunday qarg'ishlar aktual emas. Ingliz tilidagi "bite your tongue" yoki "watch your mouth" kabi iboralar faqat ogohlantirish xarakteriga ega bo'lib, bu qarg'ishning kuchli salbiy ma'nosini to'liq ochib bermaydi. "Tilingga kuydirgi chiqqur" o'zbek xalqining ma'naviy va madaniy qadriyatlarini aks ettirib, keskin so'z va harakatlarga nisbatan xalqning noroziligini ifodalaydi.

Tadqiqotdan kelib chiqadigan xulosalardan biri shuki, til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, har bir xalqning nutqiy madaniyati ularning lingvistik xususiyatlarida aks etadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi "til" komponentli iboralar o'zaro semantik jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ularning ma'nosi, qo'llanilishi va madaniy konnotatsiyalari sezilarli farqlarga ega. Ingliz tilidagi iboralar ko'pincha keskin, kinoyali yoki manipulyatsiya qilishga qaratilgan bo'lsa, o'zbek tilidagi iboralar odob, hurmat va ijtimoiy qoidalarga asoslangan bo'lib, bular xalqning an'anaviy qadriyatlarini ifodalaydi. Shuningdek, tadqiqot davomida frazeologik birliklar orqali xalqning milliy madaniyatini va dunyoqarashini lingvistik vositalar orqali ifodalash mumkinligi ochib berildi. Frazeologik birliklar har ikki madaniyatda ham turli kontekstlarda ishlatilib, ular orqali jamiyatdagi axloqiy me'yorlar va madaniy qadriyatlar aks ettiriladi.

Tadqiqot yakunida shuni ta'kidlash lozimki, til faqatgina muloqot vositasi bo'lmasdan, xalqning madaniyati, an'analari va tafakkurining o'ziga xos ifodasidir. Bu o'rganishlar lingvistik tadqiqotlar va madaniy taqqoslashlarda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Latkowska, J. (2015). *How relevant is the Sapir-Whorf hypothesis to contemporary psycholinguistic research? Theory and Practice of Second Language Acquisition*, 1(1), University of Silesia Press. Retrieved from: <https://journals.us.edu.pl/index.php/TAPSLA/index>

[2]. Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge: MIT Press.

[3]. Rashidova, U. (2020). *The study of somatic phraseological units in Uzbek linguistics*. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, Vol 6, Issue 10, pp. 107-114. Retrieved from: https://eprajournals.com/jpanel/upload/1047pm_107.%20EPRA%20Journals%202606.pdf

[4]. Nazarova, Ziyoda. (2024). *Phraseological units with somatic components*. *American Journal of Philological Sciences*. doi: 10.37547/ajps/volume04issue04-03

[5]. Oxford University Press. (2006). *Oxford Idioms Dictionary for Learners of English (2nd ed.)*. Oxford: Oxford University Press.

International Conference

**THE DEVELOPMENT HISTORY AND MODERN SIGNIFICANCE OF INTERCULTURAL
DIALOGUE**

[6]. *Rahmatullayev, Sh., Mahmudov, N., Xolmanova, Z., O'razova, I., & Rixsiyeva, K. (2022). O'zbek tili frazeologik lug'ati. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi*